УДК 808.3-23

КОНФІКСАЛЬНІ ПРИСЛІВНИКИ З ПРЕПОЗИТИВНИМИ КОМПОНЕНТАМИ НА-, НАВ- У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Путря Н.В.

Система творення прислівників сучасної української мови є результат тривалих, складних і неоднорідних за характером історичних процесів, які привертали і продовжують привертати увагу цілого ряду дослідників [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7 та ін.]. Значну роль у прислівниковому словотворенні відіграє, як відомо, адвербіалізація. Разом з тим значна кількість прислівників утворилася морфологічним або адвербіально-морфологічним способом за допомогою афіксальних засобів, помітне місце серед яких посідають двокомпоненті морфеми – конфікси.

Цілий ряд прислівникових конфіксів має спільний препозитивний компонент. До таких належать і складні морфеми з першими елементами ***на-*** і ***нав-***, що мають чимало спільного в словотвірному плані.

І. Препозитивний компонент ***на-*** входить до складу чотирнадцяти адвербіальних конфіксів. Він утворився на основі колишнього прийменника, який, за аналогією до іменниково-прийменникових сполук, що трансформувалися в прислівник, поступово зрісся з основами субстантивованих частин мови, ставши елементом двокомпонентних морфем.

Морфемний комплекс ***на- …-о*** характерний для деад'єктивного прислівникового словотворення. Ця морфема оформляє адвербативи, співвідносні з субстантивованими прикметниками середнього роду однини у формі знахідного відмінка та прийменником ***на-*** . Прислівники з цим конфіксом передають такі значення:

а) спосіб дії із супровідним значенням "повнота, достатність ознаки, названої мотивуючим прикметником; досягнення нею межі:" ***на***голо (СУМ,V,52), ***на***сухо (210), ***на***чисто (231);

б) спрямування дії: ***на***різно (Гр.,II,516) - "порознь", ***на***криво (УРС,II,612), ***на***ліво (СУМ,V,190), ***на***право (207). Більшість прикметників, які, пройшовши стадію субстантивації, стали мотивуючими для цих адвербативів, мають непохідну основу. Винятком є лише прислівник ***на***вічно (СУМ,V,35).

Адвербіально-морфологічним способом утворені й нечисленні прислівники-деад'єктиви з конфіксом ***на-…-у*** типу ***на***хутку (Лис.,135), ***на***вдалу (СУМ,V,26), ***на***швидку (239), які передають значення способу дії.

Таке ж значення властиве й частині відіменникових прислівників із цим конфіксом: ***на***голову (СУМ,V,52), ***на***силу (183), ***на***чистоту (243). Інша частина конфіксальних десубстантивів такого типу набуває обставинного значення, вказуючи на місце поширення дії ***на***верху (СУМ,V,29) або її напрямок ***на***гору (СУМ,V,54), ***на***долину (711).

Значенням способу дії характеризуються похідні з конфіксом ***на-…-ку,*** серед яких переважають девербативи: ***на***розкидку (Лис.,134), ***на***витяжку (СУМ,V,32) – "витягнувши руки по швах", ***на***перемінку (141), мотивовані префіксованими дієсловами. Зрідка такі прислівники можуть передавати ознаку за станом ***на***підпитку (СУМ,V,150). Нерегулярними є похідні з таким конфіксом серед деад'єктивів: ***на***швидку (Гр.,II,584).

Не набули поширення в сучасній українській мові й адвербіальні утворення з конфіксом ***на-…-и:*** ***на***підслухи (Гр,.II,509), ***на***уверти (530) – "обиняками", ***на***підскоки (УРС,II,632), ***на***переваги (СУМ,V,140) – "з нахилом уперед", ***на***перегони (140) – "випередити один одного", мотивовані вторинними дієслівними основами зі спільним значенням способу дії. Десубстантиви оформлені цим конфіксом, можуть мати і часове значення: ***на***віки (СУМ,V,34).

Прислівники з конфіксом ***на-…-і*** включають відіменникові, відприкметникові та віддієслівні похідні. Десубстантиви мають темпоральні ***на***-провесні (Гр.,II,510), ***на***разі – (УРС,II,642), ***на***весні (СУМ,V,169), ***на***решті (169) або обставинні (локалізація у просторі) значення: ***на***убочі (Гр.,II,530) - " з боку", ***на***горі (СУМ,V,53), ***на***далі (74), ***на***заді (89), ***на***переді (140), ***на***споді (169),. Деад'єктиви позначають спосіб дії ***на***рівні (Гр.,II,515), ***на***видні (Он.,I,462) - "коли видно", ***на***готові (СУМ,V,55) часову або кількісну ***на***малі (Гр.,II,501) ознаку. Значення способу дії властиве і для девербативів: ***на***одлуці (Гр.,II,505) - "відокремлено", ***на***одрізі (505) – " окремо", ***на***перелеті (В.,62), ***на***похваті (СУМ,V,158) – " під рукою". Рідше вони позначають місце ***на***відшибі (Гр.,II,470) –"з боку", ***на***одшибі (505) або час дії ***на***-розвидні (Гр.,II,517) –" на світанку".

Кількісно обмеженою є і група конфіксальних прислівників, оформлених морфемою ***на-…-ки,*** які зберігають зв'язок зі старою формою орудного відмінка множини (***верхи, рачки, задки, пішки*** і т.п.) [див.:8,454]. Серед таких прислівників виділяються адвербативи різної частиномовної похідності: деад'єктиви ***на***прямки (СУМ,V,164) - "навпростець", ***на***справжки (196) –"насправді" та девербативи ***на***омацки (Он.,I,471) –"помацки", ***на***помацки (СУМ,V,156) –"за допомогою дотику". Вони вказують на спосіб виконання дії, рідше називають просторові ознаки, напрямок дії.

Морфема ***на-…-ець*** трапляється переважно у відприкметникових прислівниках, наприклад: ***на***правець (Гр.,II,510) – "направо", ***на***простець (510) – "навпростець". Конфікс ***на-…-ець*** виступає в окремих випадках як синонім морфеми ***на-…-ки*** (пор.: ***на***прямки – (СУМ,V,41) і ***на***прямець (164) і є носієм значення "напрямок дії".

Загальним значенням способу дії характеризуються й адвербативи з конфіксом ***на-…-ці,*** який взаємодіє в процесі словотворення з дієслівними (як правило, префіксованими) основами ***на***оминці (Он.,I,472) – "навмання" та спорадично – основами прикметників ***на***правці (Он.,I,474) – "напровстець", ***на***впростець (СУМ,V,41), іменників ***на***сильці (Гр.,II,519) та числівників ***на***одинці – (СУМ,V,135).

Нерегулярними в адвербіальному словотворенні сучасної української мови є конфікси ***на-…-а на***хильця (Лис.,135), ***на***-гора (СУМ,V,461) – "на поверхню землі", ***на-…-ах на***дибках (Лис.,132), ***на***карачках (СУМ,V,100) – "на долонях і наколінах ", ***на-…-ом на***толоком (Он.,I,478) –"юрбою", ***на***храпом (УРС,II,671), ***на-…-ох на***пальцох (Он.,I,472) - "на вшпиньки", частина яких є синонімічними до більш продуктивних або більш уживаних конфіксальних моделей.

Досить широкого вжитку набули в сучасній українській мові адвербативи з початковим елементом ***на-*** та кінцевим компонентом, що не має матеріального вираження. Прислівники з конфіксом ***на-…Ø*** є віддієслівними утвореннями, основа яких ускладнена префіксами ***від-, з-, о-, пере-, про-, у-,*** наприклад: ***на***відворіт (Гр.,II,469) – "назад", ***на***згад (488) – "напам'ять", ***на***здиб (488) - "назустріч", ***на***здив (489) -" на здивуваня", ***на***осліп (505), ***на***ослаб (506) – "вільно", ***на***охляп (506) – "мішком", ***на***відліт (СУМ,V,32) – "навідліч", ***на***перебій (УРС,II,628), ***на***перевертом (СУМ,V,140), ***на***пролом (161), ***на***угад (223) та ін. Частина аналізованих адвербативів має фонетичні варіанти, пор.: ***на***опаш (Гр.,II.505) - "в накидку", ***на***опак (505) – "навиворіт", ***на***опач (505), ***на***відмаш – ***на***відмах (СУМ,V,33), ***на***одмаш (135), ***на***розтіж (УРС,II,646) – ***на***розтяг (СУМ,V,177). Значно менше серед конфіксальних прислівникових утворень цього типу відіменникових похідних: ***на***руч (УРС,II,646), ***на***віч (СУМ,V,35). Прислівники аналізованої моделі передають спільне значення способу дії. Окремі десубстантиви вказують на напрямок дії: ***на***узбіч (Гр.,II,530) -" з боку".

II. Префіксальний компонент ***нав-*** входить до складу восьми адвербіальних конфіксів. Цей початковий елемент морфемного комплексу "вичленовується в інноваціях порівняно недавнього часу" і сам є новотвором [див.:9,119]. За спостереженнями П.І.Білоусенка, "один з елементів (***в-*** чи ***на-***) у префіксі ***нав-*** є плеонастичним нашаруванням, адже значення способу дії уже в XI – XIII ст., могло виражатися прийменниково-відмінковими формами з прийменниками ***в-*** або ***на-***" [див.:9,120]. Майже всі прислівники з першим конфіксальним компонентом ***нав-,*** що функціонують у сучасній українській мові, були утворені до кінця XIX ст. [див.:9,122].

1. Серед адвербіальних утворень з конфіксами, що включають початковий елемент ***нав-,*** найпомітнішу в кількісному відношенні групу становлять прислівники, утворені адвербіально-морфологічним способом за допомогою морфеми ***нав-…-ки.*** Похідні цього типу включають девербативи, мотивовані як префіксальними ***нав***випинки (Гр.,II,167), ***нав****виринки (467)*, ***нав***помірки (473) – "вдвох", ***нав***вимашки (СУМ,V.26), ***нав***вперемішки (40), ***нав***помацки, ***нав***присідки (41), так і безпрефіксними основами ***нав***битки (Гр.,II,467), ***нав***прачки (473) - "прямо", ***нав***хильки (474) – "нахильці", ***нав***лежки (СУМ,V,37), ***нав***тямки – (43). В окремих випадках визначення належності елемента ***в-*** до препозитивної частини конфікса або до кореня пов'язане з певними труднощами (пор.: ***нав***тьоки (СУМ,V,42) (***тікати*** чи ***втікати***).

Основа в девербативах аналізованого типу може бути й дієприслівниковою, як-от: ***нав***лежачки (Гр.,II,471), ***нав***сидячки (УРС,II,573), ***нав***стоячки (СУМ,V,42), виникнення варіантних утворень типу ***нав***сидячки - ***нав***сидьки (УРС,II,573,СУМ,V,42).

Значно менше в сучасній українській мові деад'єктивних прислівників з конфіксом ***нав-…-ки,*** при чому мотивуючий якісний прикметник може мати як неступеньовану, так і ступеньовану форми, пор.: ***нав***вишки (Гр.,II,467) –"заввишки", ***нав***глибшки (СУМ,V,26), ***нав***справжки (42). Твірна основа у процесі конфіксації може зазнавати морфологічних змін ***нав***вишки (СУМ,V,26) або функціонувати в складі похідних у двох фонетичних варіантах, як-от: ***нав***простки (Лис.,131) і ***нав***прошки (СУМ,V,41) – "навпростець".

Підвердженням плеонастичного характеру компонента ***в-*** префіксального комплексу морфеми ***нав-…-ки*** служить факт останьої словотвірної синонімії з морфемним комплексом ***на-…-ки***: обидва конфікси надають похідним однакове словотвірне значення способу дії.

Нечисленними є десубстантиви з конфіксом ***нав-…-ки: нав***кулачки (УРС,II,571), ***нав***коленки (СУМ,V,36)– "на колінах" з варіантними формами ***нав***колішки (СУМ,V,36) і ***нав***коляшки (Чаб.,II,306) – "навколінки". Останній прислівник має і словотвірний варіант із конфіксом ***нав-…-ці: нав***колінці (СУМ,II,36). Ця морфема виступає синонімічною по відношенню до вище розглянутих конфіксів ***на-…-ки, на-…-ці*** (пор.: ***на***прямки – ***на***прямці – ***нав***прямці (СУМ,V,41).

2. Прислівники, утворені за допомогою конфікса ***нав-..-и,*** представлені й девербативами, які передають загальне значення способу дії ***нав***дьори (Гр.,II,467) –"навдери", ***нав***трюхи (474) –"бігом", ***нав***кази (Он.,I,462) - "напоказ" від ***казитися***, ***нав***кори (462) – "наперекір" від ***корити, нав***заводи (СУМ,V,27) - "дуже швидко", яке може ускладнюватися додатковим значенням "напрямок дії": ***нав***скоси (Гр.,II,473) - "наскіс", ***нав***перейми (СУМ,V,40) – "виходячи на зустріч". Вони можуть набувати варіантних форм, зумовлених різною видовою характеристикою дієслівних мотивуючих основ, пор.: ***нав***коси (СУМ,V,36) і ***нав***скоси (42).

3. Виключно девербативи репрезентують і похідні з конфіксом ***нав-…-а: нав***вкидя, ***нав***лежа (СУМ,V,36), позначаючи спосіб дії.

4. Не відзначаються регулярністю в сучасній українській мові конфіксальні прислівники з початковим елементом ***нав-*** та іншими конфіксальними компонентами: ***нав-…-у нав***дивовижу (СУМ,V,26) – "надзвичайно", ***нав***переміну (141) – "напереміну".

Другий компонент конфікса з препозитивним компонентом ***нав-*** може бути нульовим. За допомогою цієї морфеми творяться в основному віддієслівні прислівники: ***нав***стяж (Гр.,II,474) -"навстіж", ***нав***гул – "огулом", ***нав***догад (467) – "на здогад", ***нав***скач (УРС,II,573), ***нав***замін (СУМ,V,29) -"на заміну", ***нав***перемін (40) – "напереміну" та ін., об'єднаних значенням "спосіб дії". Прислівники такої моделі зафіксовано і в діалектному мовленні: ***нав***догон (Чаб.,304) – "навздогін", ***нав***кидь (306) - "навкидки". Зрідка цей конфікс бере участь у творенні деад'єктивів ***нав***стріть (Он.,II,463) – "назустріч", ***нав***прост (СУМ,V,41) – "навпростець" і девербативів ***нав***збіч (СУМ,V,29), надаючи цим похідним додаткового обставинного значення "напрямок дії".

Становлячи порівняно невеликі в кількісному плані групи похідних (конфіксальних прислівників з початковим елементом ***на-*** за нашими даними, у літературній мові та обстежених діалектах, зафіксовано близько 120, а з початковим елементом ***нав-*** - близько 110 одиниць), досліджувані адвербативи надзвичайно строкаті у плані словотвірної будови, включають різні частиномовні основи (у більшості – дієслівні, переважно префіксовані, рідше – іменникові та прикметникові, у поодиноких випадках – числівникові та прислівникові) і набувають переважно загального значення способу дії або вказують на спрямованість чи розвиток дії. Абсолютній більшості аналізованих конфіксальних дериватів притаманний виразний відтінок розмовності.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СУМ – Словник української мови ТІ-ХІ-К.: Наукова думка, 1970-1980

Лис. – Лисенко П. С. Словник діалектної поліських говорів К.: Наукова думка, 1974

Он. –Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок Ч І-ІІ. - К.: Наукова думка, 1984

Чаб. –Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини Т. І-IV, Запоріжжя. ЗДУ, 1992

В. –Ващенко В.С. Словник полтавських говорів. Випуск 1.-Харків: Видавництво Харківського державного університету, 1960

Гр. –Словарь украинского языка. Зібр. ред. журн. "Киевская старина". Упорядкував з дод. власн. матеріалу Б. Грінченко. Т. 1-4.-К., 1907-1909.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гумецька Л.Л. Словотвір прислівників української актової мови XIV – XV ст. // Українська мова в школі.-1957.- №6.-с.12-26.
2. Чапля І.К Прислівники в українській мові. - Харків, 1960. – 124с.
3. Довгая Т.М. Адвербиализация в современном украинском литературном языке: АКД. – Ужгород, 1970. – 20с.
4. Уздыган И.М. Отадъективные наречия в украинском языке XVI – XVII вв. (словообразовательная структура): АКД. – К., 1975. – 24с.

5. Німчук В.В. Прислівник // Історія української мови. Морфологія. – К.: Наук.думка, 1978.
6. Білоусенко П.І. история и особенности наречия времени в украинском языке: АКД. – К., 1982. – 24с.
7. Вербовий М.В. Формування складу й розвиток словотвірної структури прислівників способу дії в українській мови: АКД. – К., 1994. – 14с.
8. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук.думка, 1969. – 584с.
9. Білоусенко П.І. Префікс ***нав-*** в українській мові // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: Зб. Наук. Праць, присвяч. Пам'яті проф. С.П.Самійленка. – Запоріжжя: ЗДУ, 1996. – С.119-122.